

CULTURAL AND MEDIA DIMENSIONS OF POLITICAL DISCOURSE

Людмила Чекаленко, д. політ. н.

*Дипломатична академія України імені Геннадія Удовенка при
Міністерстві закордонних справ України*

Вячеслав Ціватий, к. і. н.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Україна

ІСТОРИЯ ПАМ'ЯТІ АБО ПАМ'ЯТЬ ІСТОРІЇ: МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

Liudmyla Chekalenko, ScD in Political Science

*Hennadii Udovenko Diplomatic Academy of Ukraine at the Ministry of Foreign Affairs of
Ukraine*

Viacheslav Tsivatyi, PhD in History

Taras Shevchenko National University of Kyiv, Ukraine

THE HISTORY OF MEMORY OR MEMORY OF HISTORY: THE QUESTION OF STUDYING METHODOLOGY

Differential approaches to the study of the phenomenon of memory from the point of view of the historical past forced the authors to address the aforementioned subjects. In the article we have tried to find out the methodology of studying the interaction of memory and history with domestic and foreign scientists, to identify the differentiation of the studied approaches, to understand the classification of existing stratagems.

Ukrainian researchers pay attention to the importance of historical memory for the formation of the identity of the Ukrainian people. They pay attention to the study of historical memory, which became fully feasible only with the achievement of Ukraine's independence. They argue that historical memory becomes a powerful tool for the formation of national consciousness.

Keywords: memory, history, methodology of research, differentiation, classification. Історія і пам'ять.

Поєднані спільною ідеєю ці поняття стали однією з тем широкого обговорення тільки у ХХ столітті. Вирішальним поштовхом до цього, як можна припустити, було усвідомлення людством жаклих катастроф, спричинених Першою і Другою світовими війнами. Однак, наукове дослідження зазначеної тематики розпочалося тільки з другої половини ХХ століття. Які ж причини спонукали зростання наукового інтересу до цього явища? Без сумніву, це і пошук засобів запобігання війнам, відмова від війни, як засобу розв'язання проблем, прищеплення суспільству почуття неприйняття війни, як жорсткого засобу насильства, виховання молодого покоління у дусі толерантності і поваги, що можна зробити через відповідні ідеологічні страгати навічання, де пам'ять і історія або історія пам'яті являють єдине ціле багатогранного процесу виховання. Зауважимо, що звернення до поглибленого дослідження історії пам'яті стало можливим тільки у «вікні» відлиги, в період пом'якшення протистояння двох ядерних блоків, саме на початку 1970-х років – першому етапі розгортання Хельсінкського процесу.

Вмотивовані відповідними настановами демократичного врядування, кредо якого є захист прав людини, учені першочергово звернулися до теми Голокосту, відродження ідеї історичної відповідальності через обов'язок пам'ятати, засудження агресії і покарання агресора. Разом з тим було оновлено дещо призабуті напрями гуманітарної науки: соціальної історії, соціології війни, гуманітарного права та ін.

Однак із часом, із втратою інтересу до позитивізму цікавість до згаданих питань поступово згає і, як доводять дослідники, «бум пам'яті останніх років був переоціненим»¹.

Тим не менш, *пам'ять залишилась постійною компонентою, що присутня в історіографічному ландшафті.*

Кожен дослідник знає, що чітке визначення уживаних понять і формулювань є запорукою половини успішності наукової роботи. У зв'язку з зазначеним постає питання про чітко визначений понятійний апарат, який відповідає сучасним вимогам і науковим стандартам, а також теоретичним розробкам англо-американської, французької, російської і вітчизняної наукових шкіл.

Найслабкішою ланкою в системі визначень, що підтверджують і наукові публікації, на наш погляд, є понятійне сполучення: «історична пам'ять»². У наукових мережевих порталах з'явилася навіть спеціальна інформаційна рубрика «*Exploring the Past*» (укр. – «Досліджуючи минуле»). Полеміка з цього приводу зайшла у глухий кут і єдиної думки щодо визначення поняття «пам'ять» немає. У такому разі й поняття «історична пам'ять» також доволі складно визначити, хоча дехто з дослідників і намагається це зробити. Більшість учених стверджують, що пам'ять є багатовимірною, і складається з індивідуальної, родинної, колективної і суспільної пам'яті³. Таке визначення межує з описом різновидів одного явища, однак ніяк не є визначенням самого явища. Кожен із згаданих різновидів є багатовимірним. З цими міркуваннями, як видно з публікацій, ніхто і не сперечається.

Наведемо кілька наукових спостережень щодо такої сентенції, як єдність – протилежність історії і пам'яті. Професор Гарвардського університету Джонатан Хансен, який є автором книги з історії Гуантанамо, звернув увагу на розбіжності між історією та пам'яттю. Він стверджував, що існують конкретні зв'язки між історією, пам'яттю та судочинством, але існують і розбіжності між усіма трьома. Пам'ять, переконує вчений, є абсолютною необхідністю існування історії (*якщо ми вирішили забути про минуле, щоби рухатися далі, історія перестане існувати*), але вона є недостатньою, обмеженою та специфічною.

Історія, з іншого боку, може бути упередженою, пропагандистською і елітарною. І все ж, згідно Дж. Хансена, *історія має одну явну перевагу перед пам'яттю: історія розвивається через гіпотезу; пам'ять еволюціонує, але ніколи не розвивається.* З цього положення автор робить висновок, що пам'ять випадкова і несподівана. Люди можуть мати страшні спогади, і те, що ми пам'ятаємо про минуле, може бути затьмарене нашими власними упередженнями і тим, що ми забуваємо поспіль. Крім того, у нас не вистачає здатності вибирати те, що ми хочемо пам'ятати.

Історики можуть використовувати первинні документи, щоби перевірити свої висновки про минуле, але пам'ять людини про події не може бути випробувана таким чином, що ускладнює створення *колективної пам'яті*. Історія має свої обмеження, але через існуючі артефакти вона може виправити свої похибки. Водночас, пам'ять цього не зможе зробити. Отже, ми бачимо глибоке різночитання і диференціацію між історією і пам'яттю, яких важко поєднати в одне ціле.

Інші дослідники, пояснюючи сутність такого явища, як «історична пам'ять», використовують соціологічний підхід і ділять пам'ять на сімейну, релігійну, національну. Критеріями визначення при цьому використовуються накопичені пам'ятні події, факти, явища. Визначають «історичну пам'ять» тільки як феномен, що відноситься до накопичення групами людей конкретних наративів про історичні події. Інші історичну пам'ять називають колективною пам'яттю або соціальною пам'яттю, що, фактично, є підміною існуючих понять. Оскільки соціальна пам'ять формується під впливом:

- сімейної (родинної) пам'яті, яка є спогадами, що створюють сім'ї і передають власний досвід наступним поколінням;

- релігійної пам'яті, якщо релігія в конкретному суспільстві відіграє важливу роль із збереження і врешті створення пам'яті;

¹ Tumblety, J. (ed.) (2013). *Mr Adam Timmins: Memory and History: Understanding Memory as Source and Subject*. Abingdon, Routledge. <<http://www.history.ac.uk/reviews/review/1470>>.

² *What is historical memory*. <<http://www.greensborotrc.org/intro.doc>>.

³ *Understanding the Differences Between History and Memory*. <<https://pastexplore.wordpress.com/understanding-the-differences-between-history-and-memory/>>.

• національної пам'яті, яка певним чином збігається з офіційною пам'яттю, визнану нацією¹.

Ретроспективний аналіз наукових публікацій, історичних розвідок щодо пам'яті приводить до висновку, що більшість досліджень англо-американської історичної і соціальної шкіл зосереджені на вивченні конкретних документів, що безперечно сприяє аналізу великого стосу різноманітних джерел: текстових, візуальних або усних уявлень про минуле. У пошуках відповідей на поставлені питання автори звертаються до історичних фотографій, архітектурних пам'яток, артефактів в цілому. При тому більшість дослідників визнають, що для вивчення та аналізу найскладнішою є *індивідуальна пам'ять (shellshock)*².

Доволі складним явищем для розуміння і пояснення поза *індивідуальною* виявилась *колективна пам'ять*. Зазначене, як у першому, так і у другому випадку пов'язано значною мірою з диференційним сприйняттям різними людьми здавалось би однакових подій і явищ. Особливо яскраво таке простежується у *дилемі загарбник – жертва*. Цікавий приклад щодо колективної пам'яті наводить Ліндси Додд, що досліджує французьку усну історію про події Другої світової війни. Автор підкреслює доволі дивний феномен пам'яті: бомбардування союзниками території Франції згадується тільки окремими особистостями, однак замовчується на рівні всього суспільства. Таке явище названо автором «*чорною дірою французької пам'яті про Другу світову війну*»³. Інший дослідник Розанна Кеннеді у статті «Пам'ять, історія і закон» досліджує роль судочинства у формуванні колективної пам'яті. При цьому досконально вивчила Нюрнберзькі документи, що, однак, не внесло суттєвих доповнень до колективної пам'яті про Холокост. На думку Петра Новика, «*колективна пам'ять спрацьовує вибірково; це форма мифотворчості, яка формується потребами соціальних груп*»⁴. Історичний підхід до минулого, на думку автора, визнає складність подій, у той час, як пам'ять має тенденцію все спрощувати, «щоби вписатись у залізобетонну форму культурного сценарію».

Цікавить дослідників і *візуальна пам'ять*. Так, Франциска Серафим робить цікавий висновок: зображення функціонують інакше, ніж тексти. Цю думку підтверджує і Джоан Тумблти: образ героїв руху спротиву у післявоєнній Франції культивувався через фільми, які «публічно фінансувались і контролювались урядом»⁵. Такі фільми фактично виконували роль ідеологічних джерел виховання суспільства і функціонували як історичні джерела в умовах відсутності інших писемних матеріалів, що були, як правило, глибоко засекреченими. Автор також розглядає писемну форму пам'яті, яка часто виступає викликом офіційній⁶.

Сьюзан М. Стабіле, що вивчає явище *палімпсесту*⁷ стверджує, що історична пам'ять – це не тільки матеріальний об'єкт, але й метафора пам'яті. Нагадаємо, що *палімпсест* (грец. παλίμψηστον, від πάλιν – знову і ψηστός – соскоблений, лат. Codex rescriptus) походить з давньої Греції і означає рукопис, написаний на попередньо використаному пергаменті. З-за дорожнечі пергаменту попередній напис стирався і писався новий. Це поняття пізніше було розповсюджене і на наскальні рукописи первинного мистецтва, коли на стіну з напівстертими від часу розписами наносили нові зображення. Цей принцип використовували і середньовічні майстри, коли по попередніх давніх розписах у храмах або іконному зображенні малювали нові образи. Згадаймо Кирилівську церков, Софійський собор в Києві та інші.

¹ For the uninitiated, a palimpsest is Paper, parchment, or other writing material designed to be reusable after any writing on it has been erased. *Definition taken from the Oxford English Dictionary*. <<http://www.history.ac.uk/reviews/review/1356>>.

² Tumblety, J. (ed.) (2013). *Mr Adam Timmins: Memory and History: Understanding Memory as Source and Subject*. Abingdon, Routledge. <<http://www.history.ac.uk/reviews/review/1470>>; Яковенко Н. (2007). *Всмысл до истории*. К.: Критика, 2007. <<https://krytyka.com/ua/products/books/vstup-do-istoriyi>>.

³ Tumblety, J. (ed.) (2013). *Mr Adam Timmins: Memory and History: Understanding Memory as Source and Subject*. Abingdon, Routledge, 37. <<http://www.history.ac.uk/reviews/review/1470>>

⁴ Tumblety, J. (ed.) (2013). *Mr Adam Timmins: Memory and History: Understanding Memory as Source and Subject*. Abingdon, Routledge, 57. <<http://www.history.ac.uk/reviews/review/1470>>

⁵ Tumblety, J. (ed.) (2013). *Mr Adam Timmins: Memory and History: Understanding Memory as Source and Subject*. Abingdon, Routledge, 109. <<http://www.history.ac.uk/reviews/review/1470>>

⁶ Tumblety, J. (ed.) (2013). *Mr Adam Timmins: Memory and History: Understanding Memory as Source and Subject*. Abingdon, Routledge, 115. <<http://www.history.ac.uk/reviews/review/1470>>

⁷ Hutton, Patrick H. (2004). Memories of trauma: problems of interpretation. *History and Theory*, 43.

Таким чином оригінальний «напис» на тлі історії (сама подія) поступово стирається і забувається, а пережитий досвід зберігається в пам'яті і закладений в переданій інформації. Отже, пам'ять змінюється з кожною *ітерацією*, тобто формується тоді, коли вона згадується. Це згадування якби перезаписується у майбутньому і, як правило, замінюється новою пам'яттю.

Таким чином, роблять висновки дослідники, минуле існує тільки у вигляді фрагменту або загибелі, або як *синекдохи*¹. Як прийом творення словесного образу синекдоха відома з античності і означає художній засіб, що створюється перенесенням найменування предмета з його частини на ціле і навпаки. Дослідниця Стабіле на прикладі антикварника XIX-го століття тлумачить потяг до історичних реліквій через збереження якоїсь їх частки, як, наприклад, камінчика, мушлі з ракушняка стіни, шматка мармуру... Таке явище також називається *палімпсестом*, що означає тяга до речей, полишених людьми, через які зберігається і повертається пам'ять.

Як бачимо, у науковому вимірі дискусія між історією і пам'яттю існує й досі. Історик найчастіше скептично ставиться до усних свідчень, надаючи перевагу історичним фактам і археологічним артефактам. На протиположності історії, яка може бути виправлена (переписана), пам'ять (за Хамсеном) не розвивається, а стирається, перетворюючись на свою колишню тінь².

Російська наукова школа – послідовниця радянської системи, зі всіх пам'ятей надає перевагу *соціальної*. При цьому російські автори часто підмінюють соціальну пам'ять історичною пам'яттю.

Наголос же робиться на різних підходах до розуміння терміну «історична пам'ять», а також на значенні історичної пам'яті в сучасному суспільстві. Виконуючи замовлення владних структур щодо посилення патріотичного виховання, російські учені доводять необхідність вироблення єдиної стратегії в питанні формування історичної пам'яті у сучасного покоління з боку держави, школи, інституту і соціальних інститутів. *Для сучасної російської історичної науки історична пам'ять сьогодні є одним з інструментів виправдання і підтримки існуючої владної вертикалі, в яких би формах і проявах вона не відбувалася.*

Назвати російський підхід щодо методології науковим не уявляється можливим, оскільки наукові засади у даному випадку не простежуються, а подані розробки є результатом політико-ідеологічного замовлення влади та рекламно-інформаційних завдань.

Українські дослідники звертають увагу на важливість історичної пам'яті для формування ідентичності українського народу. Приділяють увагу і вивченню історичної пам'яті, що стало повноцінно можливим тільки із здобуттям Україною незалежності. Стверджують, що «історична пам'ять перетворюється на могутній засіб формування національної свідомості»³. Більшість вітчизняних дослідників щодо зазначеної проблеми схиляються до думки про диференціацію історичної пам'яті у різних регіонах країни, що може свідчити про сприйняття цього явища лише як накопичення історичного фактажу.

Оригінальний підхід до дослідження історичної пам'яті, на нашу думку, виявила В. Артюх, що розглядає її як *угоду (культурну, ідеологічну) між різними варіантами локальних моделей пам'яті*⁴, що належать різним соціальним групам та політичним силам, які їх представляють. Хоча у визначення «локальний» необхідно внести ясність: за якими критеріями автор визначає локальність? Згадавши понятійні критерії, В. Артюх упускає географічні, що є важливим фактором формування засад цього явища.

Зі всіх відомих вітчизняних розробок щодо пам'яті науковим підходом і об'єктивністю характеризуються роботи професора Н. Яковенко, на думку якої *«Історична пам'ять – красива метафора й не більше. Адже людська пам'ять про пережите зазвичай не сягає глибше трьох поколінь, тож ідеться про вигаданий образ минулого – певне колективне переживання, яке згуртовує спільноту... В цьому сенсі “історична пам'ять”, по суті, тотожна міфіві, бо вибирає*

¹ Синекдоха. *Вікіпедія*. <<https://uk.wikipedia.org/wiki/>>.

² Ахметшина, А.В. *Понятіе «історическая память» и ее значение в современном российском обществе*. <<https://sibac.info/conf/social/xxxviii/38675>>.

³ Васірук, І. (2012). Феномен історичної пам'яті: історіографічний аспект. *Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини*, 9, 311-316. <http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ues_2012_9_37>.

⁴ Артюх, В. (2011). *Зміст поняття історична пам'ять на тлі українських реалій*. <<http://soippo.narod.ru/documents/konf.../artuh>>.

з хаотичного плину сушого лише якісь певні, потрібні спільноті, вартості, а також дає змогу долати тимчасовість і скороминущість життя окремої людини”¹.

З таким висновком, тобто з дещо штучним поєднанням історії і пам’яті в єдине ціле, можна погодитись. При цьому необхідно згадати і політичний компонент, який присутній у «розкрутці» зазначеної теми. Саме на історичну пам’ять звернено увагу ідеологічною системою Російської Федерації, що висунула зазначену тезу в якості засобу патріотичного виховання заради опертя на соціальну масу для свого зміцнення, отримання дивідендів від суспільства і додаткових козирів задля підтримки власного іміджу, який дещо підупав в результаті Чеченської, Грузинської і Української війн. Саме російські владні структури через історичну пам’ять впритул займаються відповідною обробкою та ідеологічним вихованням молодого покоління, а у старшого звернення до історичної пам’яті, пов’язують лише «з жертвами війни за вітчизну». Таким чином, залишають історії і пам’яті тільки нішу «пам’ятати про позитивне минуле», часто блефуючи неіснуючими героями і подіями, повністю викреслюючи негатив....

Об’єктивним дослідникам цієї тематики варто звертати увагу на те, що виокремлювати з історії і пам’яті тільки патріотизм і виховання не є науковим підходом. Необхідно вивчати це явище в цілому, застосовуючи методологію всеохоплюючих методів і підходів різноманітних наукових шкіл, які перебувають на різних континентах і мають різноманітне ідеологічне забарвлення. А там, де починається чиста політика – розгортається нечистою гра на поняттях пам’яті та історії.

Отже, дослідження історичної пам’яті охоплює великий проміжок часу – з XIX століття до сьогодення, однак масштабне систематизоване її вивчення тільки розгортається. Це зумовлено низкою концептуальних, економічних, політичних та інших чинників. Така ситуація спричинює наявність кризових явищ у самоідентифікації українців, відсутність цілісного образу вітчизняної історії на рівні колективної пам’яті, яка формує ідентичність українських громадян і наші цінності.

References:

1. Tumblety, J. (ed.) (2013). *Mr Adam Timmins: Memory and History: Understanding Memory as Source and Subject*. Abingdon, Routledge. <<http://www.history.ac.uk/reviews/review/1470>> [in English].
2. *What is historical memory*. <<http://www.greensborotrc.org/intro.doc>> [in English].
3. *Understanding the Differences Between History and Memory*. <<https://pastexplore.wordpress.com/2013/01/12/understanding-the-differences-between-history-and-memory/>> [in English].
4. For the uninitiated, a palimpsest is ‘Paper, parchment, or other writing material designed to be reusable after any writing on it has been erased’. *Definition taken from the Oxford English Dictionary*. <<http://www.history.ac.uk/reviews/review/1356>> [in English].
5. Hutton, Patrick H. (2004). Memories of trauma: problems of interpretation. *History and Theory*, 43. [in English].
6. Sinekdoha. *Wikipedia*. <<https://uk.wikipedia.org/wiki/>> [in Ukrainian].
7. Ahmetshina, A.V. *Ponjatie «istoricheskaja pamjat'» i ee znachenie v sovremennom rossijskom obshhestve* [The concept of "historical memory" and its meaning in modern Russian society]. <<https://sibac.info/conf/social/xxxviii/38675>> [in Russian]
8. Vasiruk, I. (2012). Fenomen istorychnoi pam'jati: istoriohrafichnyi aspekt [The phenomenon of historical memory: the historiographic aspect]. *Ukraina-Ievropa-Svit. Mizhnarodni zbirnyk naukovykh prats. Seriia: Istorii, mizhnarodni vidnosyny* [Ukraine-Europe-World: Materials of the International Scientific works. Series: History, International Relations], issue 9, 311-316. <http://nbuv.gov.ua/UJRN/Ues_2012_9_37>. [in Ukrainian].
9. Artiukh, V. (2011). *Zmist poniattia istorychna pamiat na tli ukrainskykh realii* [The content of the notion of historical memory at the background of Ukrainian realities]. <<http://soippo.narod.ru/documents/konf.../artuh>> [in Ukrainian].
10. Jakovenko N. (2007). *Vstup do istorii* [Introduction to history]. <<https://krytyka.com/ua/products/books/vstup-do-istoriyi/>>. [in Ukrainian].

¹ Яковенко Н. (2007). *Вступ до історії*. К.: Критика, 2007. <<https://krytyka.com/ua/products/books/vstup-do-istoriyi/>>.